

Kur'ân'ın Anlaşılmasında Gece Vaktinin Önemi

The Place and Importance of The Nighttime in Understanding the Qur'ân

Eyüp Yiğit*

Geliş Tarihi/Received: 03.11.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 22.12.2023

Öz: Bu alışmada Kur'ân'ın anlaşılmasında gece vaktinin önemi üzerinde durulmuştur. Kur'ân'da bu konuya işaret eden âyetler tespit edilmeye çalışılmış, akabinde bu âyetler müstakil başlıklar altında ele alınmıştır. Her konu ile ilgili tespit edilen âyetler muhtelif tefsirlerin işığı altında incelenmiştir. Kur'ân-ı Kerimde gece ibadetine işaret olarak yorumlanan âyetlerin daha geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğunu düşünüyöruz. Bu âyetlerde işaret edilen hakikatleri müstakil bir ibadet şekli olarak anlamak âyetlerin anlam alanını daraltacağını düşünüyöruz. Belki bu ibadeti Kur'ân'ın anlaşılmasına vesile olan namaz, dua, kıraat, tefekkür ve tedebbür gibi ibadetler mecmuası olarak anlamının daha yerinde olacağı kanaatindeyiz. Daha önce bu konu ekseninde yapılan çalışmaların ilgili âyetleri gece/teheccüd namazı ile sınırlandırıldıkları görölmektedir. Ancak zikri geçen ifadelerden Kur'ân âyetlerine odaklanmanın daha fazla ön planda tutuğu söylenebilir. Kur'ân âyetlerinin anlaşılması için bu vakitlerin özenle seçildiğini düşünüyöruz. Bu ibadetin sadece bu ümmete özel bir ibadet olmadığını göröyoruz. Bu ibadetin diğer semavî dinleri de kapsayan evrensel bir ilâhî kaide olduğunu düşünüyöruz. Hz. Peygamber ve ilk inananlar bu ibadetle zorunlu tutuldukları gibi önceki ümmetlerde de bu ibadetin icra edildiği görölmektedir. Bu vaktin tercih edilmesinde, insanın okuduklarına en üst düzeyde odaklanması ve okuduklarından maksimum düzeyde verim almasının gözetildiğini söylememiz mümkündür. Nitekim bu vakitlerde manevî ve ruhanî hakikatlerle derinden bir temas sağlanır. Aynı şekilde bu vakti değerlendirmenin bir ilâhî terbiye metodu olduğunu da söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Kıraat, Gece, İbadet, Namaz

* Diyanet İşleri Başkanlığı, e-mail: eyigit30@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0629-3812>

Abstract: This study focuses on the effect of night time on the understanding of the Quran. The verses in the Quran that point to this issue were tried to be identified, and then these verses were discussed as separate headings. The verses identified regarding each subject were discussed in the light of various commentaries. We think that the verses interpreted as signs of night worship in the Holy Quran have a wider range of meaning. We think that understanding the truths mentioned in these verses as an independent form of worship narrows the meaning of the verses. Maybe we think it would be more appropriate to understand it as a collection of acts of worship such as prayer, supplication, recitation, contemplation and reflection, which are instrumental in understanding the Quran. We see that this night's worship is not a special worship only for this ummah. We see that this worship is a universal divine rule that also includes other heavenly books. Just as the Prophet and the first believers were obliged to perform this worship, it is seen that this worship was also performed in previous ummahs. It is possible to say that choosing this time is effective because people focus on what they read at the highest level and get maximum efficiency. As a matter of fact, a deep contact with spiritual and spiritual truths is achieved during these times. Likewise, we can say that making use of this time is a method of divine discipline. It is seen that previous studies on this subject limited the relevant verses to night/tahajjud prayer. However, from the expressions mentioned above, it can be said that focusing on the verses of the Quran is more prominent. We think that these times were carefully chosen to understand the verses of the Quran.

Keywords: Qur'an, recitation night, worship, Prayer.

Giriş

Bu makalede Kur'an-ı Kerim'in gece vakti nazil olmasının sebepleri ve hikmetleri ele alınmaya çalışılmıştır. Gecenin Kur'an âyetlerinin anlaşılmasındaki rolüne değinilmiş, bu yöntemin ilâhî bir eğitim metodu olarak uygulandığı aklî ve naklî delillerle ispatlanmaya çalışılmıştır. Bunun yanısıra Hz. Peygamber'e Kur'an'ın gece vakti nazil olması, Hz. Musa'ya vahyin gece vakti gelmesi, önceki ümmetlerde gece ibadetinin varlığı gibi gece ve vahiy arasındaki ilişki ele alınmıştır.

Kur'an-ı Kerim, insanlığa dünyevi ve uhrevi saadeti hedefleyen semavî bir kitaptır. Yüce Allah bu kitabın istenilen şekilde anlaşılması için belli kural ve kaideler koymuştur. Bilindiği üzere Kur'an-ı Kerim ıssız bir yerde ve gece

vakti nazil olmaya başlamıştır. Kitabın bu şekilde nazil olmaya başlamış olması onun anlam ve amacının anlaşılmasında gece vaktinin çok ehemmiyetli olduğunu göstermektedir. Kur’ân’ın ilk âyetleri hem Hz. Peygamber’i hem de ona tabi olan ilk inananları gece vaktini değerlendirmeye çağırma; onları, Allah’ın indirdiği bu âyetleri okumaya, anlamaya ve yaşamaya davet etmektedir. Müfessirlerin çoğunluğu çalışmamıza konu olan bir kısım âyetleri gece namazı şeklinde yorumlamışlarsa da biz bu âyetlerle asıl kastedilenin ilâhî vahyin anlamına odaklanmanın önceliğini düşünmekteyiz. Hatta namazın zikredilmiş olması veya namaz cüz’lerinin ifade edilmiş olması da bu gayeyi gerçekleştirmeye yönelik bir teşvik içermektedir. Nitekim namaz esnasında Kur’ân âyetlerinin yavaş yavaş, anlaya anlaya ve sindire sindire okunmasının emredilmiş olması bu düşüncemizi teyit etmektedir.

1. KUR’ÂN’IN GECE İLE İLİŞKİSİ

Bu çalışmada Kur’ân’ın gece vakti ve ıssız bir mağarada nazil olması ve bunun akabinde Müslümanların gece namazı ve okuyuşu ile sorumlu tutulmalarının nedenleri üzerinde durulmuştur. Bilindiği üzere Allah’ın Hz. Peygamber’den talep ettiği ilk emirlerden birisi de gece vakitlerini ibadetle ifa edilmesi talebidir. Kur’ân’da gece yapılan ibadet ve okumaların insanların hayatında etkili ve kalıcı olduğu aktarılmaktadır.¹ İsmi zikredilen bu eser gece vaktinin önemi üzerinde durmuştur. Bizim çalışmamız ise gece vaktinin Kur’ân âyetlerini anlamaya etkisi üzerinedir. Kur’ân-ı Kerim’de gece vaktinin insanlar için oldukça önemli olduğu beyan edilmektedir. Bunun yanı sıra bu vakitle ilgili olarak “seken-sükûnet”, “teshîr”, “halk”, “libas” ve “menâm gibi kelimeler de ifade edilmiştir.² Kur’ân’ın gece vakti, ıssız ve ücra bir mekânda insan ve insanlıkla buluşturulmasının sebep ve hikmetlerini muhtelif başlıklar altında ele almaya gayret edeceğiz.

1.1. Kur’ân’ın Gece Vakti Nazil Olmaya Başlaması

Bilindiği üzere Hz. Peygamber’e ilk vahiy gelmeden önce Allah Teâlâ kendisini sadık rüyalarla vahyin inzaline hazırlamıştır. Hz. Aişe’nin (ö.58/578) bildirdiğine göre Allah Resûlü’nün gördüğü rüyalar sabahın aydınlığı gibi ortaya çıkmaktaydı. Sonra ona yalnızlık sevdirdi. Hz. Peygamber yanına

¹ Fatih Tok, “Kur’ân’da Geceye Dair Kavramlar ve Eylemler”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (Haziran 2020): 141-165.

² Erdoğan Baş, “Kur’an’ın Zamanın Yarısı Olan Geceye Yüklelediği Anlam”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, ed. Bilal Kuşpınar (İstanbul: Bilir Matbaacılık Kağıt Ürünleri ve Kırtasiye Malzemeleri San. 2015) 41/41-50.

aldığı bir miktar azıkla Hirâ mağarasında inzivaya çekilir, insanlığın içinde bulunduğu acınası sorunlara çözüm bulmak için uzun uzun düşüncelere dalardı.³ Bir gün yine Hîrâ mağarasında tefekkür halinde iken Yüce Allah ona ilk vahyi inzâl etti.⁴ Yani Kur'an'ın ilk âyetleri⁵ bir mağarada, gece vaktinde nâzil oldu ve “Oku!” emri ile başlıyordu.⁶ Bunun akabinde inzâl olunan âyetlerde de okumaya ve yazmaya konu olan kalem ve diğer nesnelere zikredildi ki tüm bunların ilâhî bir planlama çerçevesinde vuku bulduğunu söylememiz mümkündür.⁷

İnsanlığa indirilen ilâhî vahiylerin yer ve zamanının Allah tarafından insanların algılama düzeylerine uygun olarak ayarlandığını Kur'an-ı Kerim'deki bazı âyetlerin işaretinden anlamak mümkündür. Nitekim “*Mûsâ'nın haberi sana ulaştı mı? Hani bir ateş görmüştü de ailesine, 'Siz burada kalın, ben bir ateş gördüm (oraya gidiyorum). Umarım ondan size bir kor ateş getiririm yahut ateşin başında, yol gösterecek birini bulurum' demişti. Ateşin yanına varınca, ona şöyle seslenildi: Ey Mûsâ! Şüphe yok ki, ben senin Rabbinim. Hemen ayakkabılarını çıkar. Çünkü sen mukaddes vadi Tuvâ'dasın. Ben seni (peygamber olarak) seçtim. Şimdi vahyolunacak şeyleri dinle. Şüphe yok ki ben Allah'ım. Benden başka ilâh yoktur. O hâlde bana ibadet et ve beni anmak için namaz kıl.*”⁸ âyetleri ile yine aynı konuyla ilgili olarak “(Ey Muhammed!) Mûsâ'nın haberi sana geldi mi? Hani, Rabbi ona mukaddes Tuvâ vadisinde şöyle seslenmişti...”⁹ şeklindeki âyetler de bu konuya işaret etmektedir. Zikri geçen âyetlerde işaret edildiği üzere Hz. Musa'ya ilâhî kelimeler gece vakti ve ıssız bir yerde nazil olmuştur. Hem Hz. Muhammed'e ve hem de Hz. Musa'ya ilâhî vahiy bu şekilde nazil olmuştur. Bu iki örnek olaydan yola çıkarak Yüce Allah vahiylerinin başlangıç yerlerini tenha insanlardan uzak ve gece vakitlerini tercih ettiği görülmektedir.

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah el-Buhârî, *Sahihu'l-buhârî*. Beyrut: Dâru'l-İbn Kesir, 1408/1987, “Keyfe Kane Bedî'l-Vahyî” 1 (No.4); 4(No.1894); 6(No.2561).

⁴ el-Buhârî, “Sûretu'l-Alak”,4 (No. 1894-4670).

⁵ “*Yaratan Rabbinin adıyla oku!*” “O, insanı pıhtılaşmış kandan (alak'tan) yarattı.” “Oku! Kalemle (yazmayı) öğreten, (böylece) insana bilmediğini bildiren rabbin sonsuz kerem sahibidir.” Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meâli, çev. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2018); el-Alak 96/1-5.

⁶ el-Buhârî, “Sûretu'l-Alak”,4 (No. 1894-4670).

⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *el-Câmiu'l-beyân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir. (y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 24/519

⁸ Tâhâ 20/9-14.

⁹ en-Nâziât 79/15-16.

“Gündüz vakti ise senin için yoğun bir koşuşturma vardır.”¹⁰ Ve “Gündüzü de çalışıp kazanma zamanı kıldık”¹¹ âyetlerinin de haber verdiği üzere gündüz, insan aklının geçim ve ihtiyaçlarını karşılama derdine düştüğü bir zaman dilimidir.¹² İstisnaları bulunmakla birlikte genel anlamda insanlar rızıklarını gündüz vakti temin ederler.¹³ Gece, “Geceyi de üzerinize bir elbise kıldık (bir yorgan gibi üzerinize örtterek onda dinlenmenizi sağladık)”¹⁴ âyetinin de işaret ettiği üzere daha ziyade gündüzün yorgunluğunun atıldığı bir vakittir ve maişet temini için elverişli değildir.¹⁵ Özellikle aydınlatma vasıtalarının yaygın olmadığı dönemler dikkate alındığında âyetteki hikmet daha da iyi anlaşılacaktır. Gündüz kendisinin ve ailesinin maişetini temin etmekle uğraşan birinin Kur’ân-ı Kerim’in âyetleri üzerinde istenilen düzeyde yoğunlaşması zordur.

Yüce Allah’ın vahyini inzal etmek için gece vaktini tercih etmesinde, insanın psikolojik ve ruhsal yapısının da dikkate alındığını söylemek mümkündür. İnsan, yapısı itibarıyla içinde yaşadığı çevreden gelen birçok uyarıcının etkisinde kalabilmektedir. Gündüz vakti insanın yoğunlaşmasını engelleyen ses, gürültü, güzel hava, başka işler yapmanın mümkün olması gibi birçok dış uyarıcı mevcuttur. Bu uyarıcıların her biri insanın dikkatini farklı düzeylerde dağıtma özelliğine sahiptir. Gündüz vakti insanın çalışma mecburiyetinin bulunması, bedenin yorgun düşmesi, dış uyarıcıların fazla olması, insanın ruhsal yapısının yoğunlaşmaya elverişli olmaması gibi muhtelif nedenler gündüz vakti icra edilen okuma, anlama ve odaklanmayı olumsuz etkilemektedir.

Kur’ân’ın gece vakti nazil olmasının sebeplerinden birinin de vahyin ihtiva ettiği ilke ve esasların insan ve insanlık için öneminden kaynaklanır. Gece vakti talep edilen okuma eyleminin nesnesi göklerin ve yerlerin sahibi olan Allah’ın âyetleridir. Bu kitap, kıyamete kadar insanların dünya ve ahiret saadetine ışık tutacak ilkeler ihtiva etmektedir. Bu kitap, yeryüzünün hali-

¹⁰ el-Müzzemmil 73/7.

¹¹ en-Nebe 78/11.

¹² Abdurrahman b. Nasır b. Abdullah es-Sâ’dî, *Teyisirü'l-Kerimi'r-Rahman fi Tefsiri Kelami'l-Mennan*, thk. Abdurrahman b. Mu’âlâ. (y.y: Müssetü'l-Risale, 2000) 1/892.

¹³ Nâsirüddîn Ebû Sâîd Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer’âşî. (Beyrut: Dâru'l-İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1997) 5/278.

¹⁴ en-Nebe 78/10.

¹⁵ Ebû Abdullah Muhammed er-Razî, *Mefatihü'l-gayb*. (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1999) 31/ 651.

fesi olarak yaratılan insana bu hilafet görevinin temel esaslarını anlatmaktadır.¹⁶ Böyle önemli bir kitabın anlaşılması için elbette belirli usul ve kaidelerin olması gerekir. Gece vakti belli bir süre dinlendikten sonra hem bedensel hem de ruhsal olarak âyetleri okumaya hazır hale gelen insan, Allah'ın âyetlerini daha net idrak edebilecek, hilafet görevinin gereğini bihakkin yerine getirebilecektir.

Bir de gece vaktinin kendine has özellikleri vardır: Gece karanlığının bir örtü¹⁷ gibi insanı kaplaması, onu dış uyarıcılardan koruması, gündüz aydınlığında insanın dikkatini dağıtan uyarıcıların ortadan kaldırılması, sessizliğin ve sükûnetin hâkim olması gibi durumlar sayılabilir. Kur'an-ı Kerim "*Şüphesiz gece vakti etki ve uyum yönünden daha uygun ve sözün zihne yerleşmesi bakımından daha elverişlidir.*"¹⁸ der. Allah'ın âyetlerinin hakiki anlamda ancak bu vakitte anlaşılabilmesine, insanın zihninde ve kalbinde ancak bu zamanda kalıcı bir etki bırakabileceğine vurgu yapar. Beyzavî (685/1286) bu âyetin tefsiri bağlamında; kalbin huzuru, kalp ve lisanın uyumu, sessizliğin hâkimiyeti, ihlas ve samimiyetin ortaya çıkması gibi etkenlerden dolayı bu vaktin tercih edildiğini söyler.¹⁹

Gece vaktinde insandan ilâhî vahyi okuma, anlama ve namaz kılmanın talep edilmiş olmasının insanın Allah'a karşı samimiyetinin de test edilmiş olduğunu gösterir. Nitekim insan karmaşık bir yapıya sahiptir. Onun yaptığı davranışların künhüne vakıf olmak çoğu zaman mümkün değildir. Dışarıya karşı oluşturduğu imaj ile iç âlemindeki dünyanın birbiri ile uyuşmama ihtimali vardır. Gece okuyuşu ve ibadeti, insanın yaptığı davranışları sadece Allah'a tahsis ettiğini gösterir. Nitekim bu vakitte insanın yaptığı eylemi gören biri olmadığı gibi nefsinin okşayacak bir durum da yoktur. Bu ibadetin insanı riya gibi nefsanî ve şeytanî tüm duygulardan arındırdığını söyleyebiliriz. Bu da onun Rabbiyle saf, temiz ve her türlü kötü niyetten arınmış; ihlâs ve takvaya dayalı köklü ilişkiler kurmasını sağlar.

Gece okuyuşunun emredilmiş olmasının nedenlerinden biri de Kur'an'ın ihtiva ettiği hususlar ve bu hususların insanlığa yüklediği sorumluluklardır.

¹⁶ el-Bakara 2/30.

¹⁷ "Geceyi (uyku için) örtü yaptık." en-Nebe 78/10.

¹⁸ el-Müzzemmil 73/6.

¹⁹ el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 5/256.

Kur'ân-ı Kerim, “Şüphesiz biz sana (sorumluluğu) ağır bir söz vahyedeceğiz.”²⁰ âyetiyle, böyle bir ibadetin gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Zira okunacak olan âyetler sıradan birinin sözleri değildir. Taberî (ö.310/923) bu âyeti açıklarken vahyedilecek sözün amel etme yönüyle ağır olduğuna dikkat çekerken²¹ Zemahşerî (ö.538/1144,) İbn Abbas kanalıyla gelen bir rivâyete istinaden “münafıklara ağır gelen bir söz” oluşunu öne çıkarır.²² Sa’dî (ö.1375/1956) ise burada âyetlerin manalarının derin, azametli, sıfatlarının yüce olduğunun dikkatlere sunulduğunu söyler; benzeri olmayan bu sözün, Hz. Peygamber tarafından üzerinde düşünüle düşünüle okunduğunu hatırlatır.²³ Teheccüd namazı kılmak ve bu vakitte Allah’ın huzurunda durmakla, Hz. Peygamber’in üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmek için gerekli güç ve enerjiyi sağladığı söylenebilir.²⁴ Ağır bir işi ancak güçlü insanlar yerine getirebilir. Güçlü olmak için de gerekli eğitimi almakla birlikte o işi yapmaya yetecek enerjiye de sahip olmak gerekir. Dolayısıyla bu gece ibadeti -tefekkür, tezekkür ve tedebbür faaliyetleri- hem Hz. Peygamber’in eğitilmesini hem de O’nun ihtiyaç duyduğu manevi enerjiyi sağlıyordu. Bu nedenle ne zaman Hz. Peygamber’in başına sıkıntılı bir durum gelse, sebepler daralıp da çıkış yolu bulamasa Hz. Peygamber namaz kılıyordu.²⁵ Bilindiği üzere Kur’ân, insanın dünya ve ahiret mutluluğunun temel esaslarını ihtiva etmektedir. Bu esasları hayata aktarmak için de âyetlerin künhüne vakıf olmak gerekir. Bu vukufiyeti elde etmek için de ciddi bir gayret sarf etmek gerekir. Bir yönüyle bu gayret kendi başına ağır bir görevdir. Bir de kitabın tatbik edilmeye dönük hükümler ihtiva etmesi, bu hükümlerin insanın nefesine zor ve meşakkatli gelmesi de bu sözün ağır yönüne işaret etmektedir. Nitekim Hûd sûresinde geçen “Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru

²⁰ el-Müzzemmil 73/5.

²¹ Taberî, *el-Câmiu'l-beyân*, 23/681.

²² Ebu'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1407/1986) 4/638. el-Merâğî (1371/1952), Kur’ân’ın içinde sana ve tabilerine ağır gelen emirler ve nehiyeler mevcuttur. Hasan b. Fadl ise Kur’ân ağırdır, çünkü ancak muvaffak olan bir kalp ve tevhid ile bezenmiş bir ruhtan başkası onu taşıyamaz demektedir. Ahmed b. Mustafa el-Merâğî, *Tefsîrül-Merâğî*. (Mısır: Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî, 1946), 29/112.

²³ es-Sâ’dî, *Teyisirül-Kerimi'r-Rahman fi Tefsiri Kelami'l-Mennan*, 1/892.

²⁴ Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî. *Tefsiru's-Şa'râvî*. (thk. Metab'EHbar el-Yevm. (y.y.: 1418/1997) 14/8701.

²⁵ eş-Şa'râvî, *Tefsiru's-Şa'râvî*, 14/8701.

ol"²⁶ âyeti ile alakalı olarak Hz. Peygamber'in "Beni Hûd süresi ihtiyarlattı."²⁷ sözü zikredilebilir. Hz. Peygamber'e tevhid ve nübüvvet konusunda hem tebliğ hem de temsil noktasında dosdoğru olmasının emredilmiş olması, O'nun yükünü artırmıştır.²⁸

Yüce Allah tarafından, özellikle gece vakti biraz dinlendikten sonra, Kur'an okumanın veya namaz kılmanın emredilmiş olmasında eylem ve anlam birliğinin gözetildiği söylenebilir. Bu gerçeği fark eden ilk nesil, gece vakitlerinde Hz. Peygamber ile beraber gece kıyamına iştirak etmiştir.²⁹ Başka bir âyette de inananların gece vakitlerinde pek az uyudukları zikredilmektedir.³⁰ Bundan gaye bir yönüyle insanın Allah'a karşı teslimiyetini namazla fiilî olarak izhar etmesi, diğer yönden de bu teslimiyetini âyetleri okuyarak ortaya koymasındır. Rabbinin kendisine indirdiği mesajın önemini idrak eden Hz. Peygamber, âyetler nazil olur olmaz okumaya, anlamaya ve değerlendirmeye çalışmış, emrin gereğini yerine getirmiştir.³¹ Bu gece vakitlerinde namaz zikredilmiş olmakla birlikte biz burada namaz vasıtasıyla âyetler üzerinde yoğunlaşmanın, âyetlerin manalarına odaklanmanın ön planda tutulduğunu söyleyebiliriz. Gece okumaları esnasında tane tane âyetlerin telaffuz edilmesinin³² emredilmesi bizim bu görüşümüzü teyit etmektedir.

"Ey örtünüp bürünen! Gecenin yarısında, istersen biraz sonra, istersen biraz önce bir müddet için kalk ve ağır ağır Kur'an oku."³³ Bu ayet, gece ibadetinin o günkü şartlarda yerine getirilmesinin gerekliliğine vurgu yaparken, vaktin tayin edilmesinde de insanlara tercih olanağı tanımıştır. İster gece yarısı, ister üçte biri isterse de dörtte biri şeklinde seçenekler sunmuştur.³⁴ Kısaca yatısı namazı ile sabah namazı arası bir vakitte bu ibadeti yerine getirmenin gerekliliğine işaret edilmiştir.

²⁶ Hûd,11/22.

²⁷ Ebü'l-Fidâ İsmail b. Kesir, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selam. (y.y.: Dâru't- Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tavzi, 1999) 4/108; el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 3/150.

²⁸ el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 3/150

²⁹ el-Müzzemmil 73/20.

³⁰ ez-Zâriyât 51/17.

³¹ el-Kıyâmet 75/16.

³² el-Müzzemmil 73/4; Hz. Aişe'nin naklettiğine göre eğer biri Allah Resülû'nün okuduğu harfleri saymaya kalkışsaydı bunu yapabirdi. ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 4/637.

³³ el-Müzzemmil 73/1-4.

³⁴ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 4/637.

Hız. Peygamber'in hem gece okuyuşları hem de diğer zamanlardaki okuyuşları en üst düzeyde bir odaklanma ile gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz.³⁵

Hız. Peygamber de farklı vesilelerle Kur'ân âyetlerinin insanların hayatında kökleşmesi için gerekli çabayı sarf etmiştir. Hız. Peygamber; kim Allah'ın kitabından bir harf okursa onun için bir iyilik sevabı vardır. Bu iyiliklerin her biri için de ona on sevap vardır. Ben elif lam mim bir harftir demiyorum fakat elif bir harf, lam bir harf ve mim bir harftir diyorum.³⁶ Diğer bir hadisi şerifte ise "Ümmetimin en faziletli ibadeti Kur'ân tilavetidir."³⁷ Şeklinde bu işin ehemmiyetini ifâde etmiştir. Başka bir hadisi şerifte ise "Sizin en hayırlınız Kur'ân'ı öğreneniniz ve öğreteninizdir."³⁸ buyurarak ümmetini bu işe yönlendirmeye çalışmıştır. Bu ehemmiyetli işin de gelişigüzel yapılamayacağı malumdur. Bu okuma işinden en üst düzeyde istifâde etmek ve hayatı bu ilkeler istikametinde inşa etmek için bu müstesna vakitlerin tercih edildiğini söylememiz mümkündür.

Gece vaktinin seçilmesiyle, insandan, okunan veya icra edilen ibadetler esnasında tefekkür,³⁹ tezekkür,⁴⁰ teakkul⁴¹ ve tedebbür⁴² eylemlerini gerçekleştirmesi talep edildiği gibi insanın irade eğitiminin gerçekleşmesi de hedeflenmiştir. İnsan aciz bir varlıktır⁴³ ve Allah'ın emirlerini ve dolayısıyla kendisine verilen halifelik vazifesini yerine getirmede zaaf gösterebilir. Gece vakti yapılması istenen kıyam ve okuyuşlar, onda var olan bu zaafın ortadan kalkmasına yönelik ilâhî birer tedbirdir. Çünkü uyku bir zaaf halidir. Yeterli miktarda uykusunu alamayan insanın yatağını terk emesi güç-

³⁵ Bu rivâyetten, Hız. Peygamber'in okuyuş tarzının en üst düzeyde bir yoğunlaşma ile icra edildiği anlaşılmaktadır. Kur'ân'ın bu şekilde okunması neticesinde tedebbür ve tefekkür işleminin oluşması, kalbin hareketlenmesi, derin düşüncelere dalınması, âyetlerle ibadet edilmesi, namazda okunması, âyetleri anlamak için tam hazır olunması, konsantre olunması gibi faydalar elde edilebilir. es-Sâ'dî, *Teysirü'l-Kerimi'r-Rahman fi Tefsiri Kelami'l-Mennân*, 1/892. Başka bir âyette de inananların gecenin bir bölümünde ve secdelerin ardından da Allah'ı tesbih ettikleri zikredilmektedir. Kâf 50/40.

³⁶ Muhammed Nasreddin Elbanî, *Sahihu've-Daifü Süneni Tirmizi*, (İskenderiye: Bernamicu Menzumu't-Tahkikatü'l-Hadis. ts.), 5/175.

³⁷ Ebû Hamid el- Gazzâlî el-Tusî. *İhyaü' ulûmi'd-din*. (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.) 1/273.

³⁸ Buhârî, "Hayrukum Men Teâlleme'l-Kur'âne", 4 (No.4734;1919).

³⁹ el-Bakara 2/219-266; Âl-i-İmrân 3/191;el-En'âm 6/50.

⁴⁰ el-Bakara 2/221; el-En'âm 6/80-152;Arâf 7/3-201;Yûnus 10/3

⁴¹ el-Bakara 2/44-73-76-242; Âl-i-İmrân 3/65-118; el-En'âm 6/32-151.

⁴² en-Nisâ 4/82;Muhammed 47/24.

⁴³ en-Nisâ 4/28.

tür. Allah bu ibadet vasıtasıyla insanın bu nefsânî isteklerini terbiye etmektedir. İradesini güçlendirmekte ve onu İslâm davası uğruna her türlü zorluğu göğüsleyecek bir kıvama getirmektedir. İnsanın yaptığı görevin gereklerini ifa edebilecek bir donanımına sahip olması gerekir. Nasıl ki otoriteler zorlu görevleri icra edecek güvenlik elemanlarını özel bir eğitime tabi tutuyorsa Allah da kendi davasına hizmet edecek yiğitleri, âyetleri okuyup anlayarak düşünsel; namaz, kıyam ve kıraat ile de eylemsel olarak ciddi bir terbiyeye tâbi tutmaktadır. Kur'an-ı Kerim bu ibadeti yapanları adeta Allah'ın özel eğittiği veya özel ilâhî terbiyeden geçen has kulları olarak anar.⁴⁴ Bu da bizim düşüncemizin doğruluğunu destekler. Başka bir âyette ise bu özel eğitime tabi tutulan kulların şu vasıfları zikredilmektedir: *“Geceleyin secde ederek ve ayakta durarak boyun bükten, ahiretten çekinen, Rabbinin rahmetini dileyen kimse inkâr eden kimse gibi olur mu? De ki: “Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu ancak akıl sahipleri öğüt alırlar.”*⁴⁵ İnsanın uyku gibi beşeri bir ihtiyaçtan Allah için vazgeçebilmesi, netice itibarıyla sağlam bir iradeye ve iyi bir otokontrol mekanizmasına sahip olması gerekir. Böyle bir irade, insana günahlar karşısında ciddi bir savunma melekesi de kazandırır. Gece vakti ile Kur'an-ı Kerim arasındaki bu ilişki; okuma, anlama, değerlendirme ve yorumlama eylemini icra edecek insanlar için ilâhî bir yönlendirme olarak anlaşılabilir. Okuma eylemi ciddi bir odaklanma ve dikkat gerektirir. İnsanın kendisini dış etkenlerden olabildiğince soyutlamasını icap eder. Bunun için de yer ve zaman gibi unsurlar azami derecede önem arz etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de gece namazına yapılan vurgularda⁴⁶ anlama ve değerlendirme eylemi için en iyi odaklanma ve yoğunlaşma vaktinin gece olarak seçilmesi dikkate şayandır. Kur'an'ın⁴⁷ ve diğer vahiylerin⁴⁸ gece vaktinde nazil olması, anlama ve kavrama eylemi için bu vaktin ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

⁴⁴ “Rahmân'in has kulları yeryüzünde vakarla yürüten, cahiller onlara laf attığı zaman, “selâm” deyip geçen kullardır.” *“Gecelerini rablerine secde ederek, huzurunda durarak geçirirler.”* el-Furkân 25/63-64.

⁴⁵ ez-Zümer 39/9.

⁴⁶ el-Müzzemmil 73/1-5.

⁴⁷ el-Kadr 97/1

⁴⁸ Tâhâ 20/12; en-Nâziât 79/16.

1.2. Hz. Peygamber ve Ashabının Gece Kıyamına Teşvik Edilmesi

Buraya kadar genel hatlarıyla gece vaktinin Kur'ân'ın anlaşılmasına etkisini ele almaya çalıştık. Şimdi de gece vaktinin ilk vahiy muhatapları tarafından nasıl anlaşılıp uygulandığını irdelemeye çalışacağız.

Hz. Peygamber, İslâm davasının tebliğ, tebyin ve temsil edilmesinde Müslümanlar için yegâne örnektir. Peygamberlik vazifesini kusursuz bir şekilde icra etmiştir. O, göklerin öğrencisi; yeryüzünün öğretmenidir. O da bir beşer olduğundan⁴⁹ ilâhî terbiye O'nunla başlamıştır.⁵⁰ Aynı zamanda Hz. Peygamber'in hayatındaki önemli olayların bir kısmı da gece vakti vuku bulmuştur. Kur'ân-ı Kerim, "Kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescidi Haram'dan (Mekke'den), kendisine bir kısım ayetlerimizi göstermek için, çevresini mübarek kıldığımız Mescidi Aksa'ya (Kudüs'e) götüren Allah'ın şanı yücedir. Doğrusu O, iştirir ve görür."⁵¹Görüldüğü üzere bu ayet, İsrâ (gece yürüyüşü veya gece yolculuğu) hadisesinin de gece vakti vuku bulduğunu haber verir.

Bilindiği üzere Hz. Peygamber, içinde yaşadığı toplumun inancını değiştirmekle ve dönüştürmekle görevliydi. Toplumların inançları ne kadar akıl ve mantık dışı olursa olsun insanlar atalarından miras aldıkları için onu sorgulama ihtiyacı hissetmezler.⁵² İnançlarına yönelik bir girişim olduğunda toplumların tek saf halinde savunmaya geçtiği bilinen bir durumdur.⁵³

Nitekim Mekke müşrik toplumunda da durum bu şekilde zuhur etmiştir. Bu nedenle Hz. Peygamber'in ve ilk Müslümanların hem düşünsel hem de ey-

⁴⁹ De ki: "Ben de ancak sizin gibi bir insanım. (Ne var ki) bana, 'Sizin ilâhınız ancak bir tek ilâhtır' diye vahyolunuyor. Kim Rabbinde kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın ve Rabbinde ibadette kimseyi ortak koşmasın." el-Kehf 18/110. "De ki: "Ben de ancak sizin gibi bir insanım. Fakat bana ilâhınızın yalnızca bir tek ilâh olduğu vahyediliyor. Artık O'na yönelin ve O'ndan bağışlanma dileyin. Allah'a ortak koşanların vay hâline!" Fussilet 41/6.

⁵⁰ "Ey örtünüp bürünen (Peygamber)" el-Müzzemmil 73/1; "Ey örtünüp bürünen (Peygamber!) Kalk da uyar" Müddessir 74/1-2. Buhârî'de zikredilen bir hadiste ilk nazil olan âyetin (el-Müddessir 74/1-2) "Ey örtünüp bürünen (Peygamber)" şeklindeki âyetler olduğunu söylemektedir. Buhârî, "es-Sûretu'l-Müzzemmil", 4 (No.1874;1875;4638).

⁵¹ el-İsrâ 17/1.

⁵² "Onlara, "Gelin Allah'ın indirdiği Kitap'a ve peygambere uyun" dendiğinde, "Atalarımızı üzerinde bulduğumuz yol bize yeter" derler; ya ataları bir şey bilmeyen ve doğru yolda olmayan kimseler idiysele? Mâide 5/104; "Babalarımızı bunlara ibadet ediyor bulduk" dediler." el-Enbiyâ 21/53; "Hayır, ama biz babalarımızı böyle yaparken bulduk" dediler. eş-Şuarâ 26/74.

⁵³ "Kendilerine, "Allah'ın indirdiğine uyun" denildiği zaman, "Hayır, biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız" derler. Şeytan, kendilerini cehennem azabına çağırıyor olsa da mı?" Lokmân 31/21.

lemsel yönden çok güçlü olmaları zaruridir. Yüce Allah bu ihtiyaca binaen Hz. Peygamber'e, ilk Müslümanlara ve kıyamete kadar çeşitli imtihanlarla sınanacak olan Müslümanlara bu ibadeti, kendilerini takviye edici bir güç olarak emretmiştir, denilebilir. Nitekim *“Ey Muhammed!) Şüphesiz Rabbin, senin, gecenin üçte ikisine yakın kısmını, yarısını ve üçte birini ibadetle geçirdiğini biliyor. Beraberinde bulunanlardan bir topluluk da böyle yapıyor. Allah, gece ve gündüzü düzenleyip takdir eder.”*⁵⁴ âyeti, bu gerçeğe işaret eder. Üstelik bu yapılırken, insanlar arası farklılıklar dikkate alınmış, ibadetin icra vaktiyle ilgili Müslümanlar muhayyer bırakılmışlardır.⁵⁵

İlk nesil Müslümanların İslâm davasının yayılıp güçlenmesi için her türlü fedakârlıkta bulunmalarının arka planında bu ve benzeri ilâhî eğitimlere tâbi tutulmalarının etkisi yadsınamaz. *“Gecenin bir kısmında da uyanarak sana mahsus fazla bir ibadet olmak üzere teheccüd namazı kıl ki, Rabbin seni Makam-ı Mahmud'a ulaştırın.”*⁵⁶ âyetiyle, Hz. Peygamber'e gece vaktinde Kur'an ile baş başa kalması emredilmektedir.⁵⁷ Burada zikredilen “Makâm-ı Mahmûd”un şefaât makamı olduğu yorumları⁵⁸ dikkate alındığında, gece vakitlerini ihya ve Kur'an'ın anlam ve amacı üzerine derinlemesine tefekkür etmenin insanın çok yüksek manevi rütbelere elde etmesine de katkı sağladığı doğrudur. Çünkü âyette Hz. Peygamber'in o yüce makama ulaşması, teheccüd şartına bağlanmıştır. Dolayısıyla kıyamete kadar Hz. Peygamber'i takip eden Müslümanların da çeşitli ilâhî ikramlara mazhar olacaklarına şüphe yoktur. Çünkü Peygamber ümmeti temsil etme makamındadır.⁵⁹ Hz. Peygamber'in tebliğinin ilk zamanlarında inananların da kendisi ile birlikte bu ibadete iştirak ettikleri âyetle sabittir.⁶⁰ Yine *“Artık, Kur'an'dan*

⁵⁴ el-Müzzemmil 73/20.

⁵⁵ Taberî, *el-Câmiu'l-beyân*, 23/ 676

⁵⁶ el-İsrâ 17/79.

⁵⁷ Taberî, *el-Câmiu'l-beyân*, 17/ 523.

⁵⁸ Taberî, *el-Câmiu'l-beyân*, 17/527.

⁵⁹ İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 7/410.

⁶⁰ *“(Ey Muhammed!) Şüphesiz Rabbin, senin, gecenin üçte ikisine yakın kısmını, yarısını ve üçte birini ibadetle geçirdiğini biliyor. Beraberinde bulunanlardan bir topluluk da böyle yapıyor. Allah, gece ve gündüzü düzenleyip takdir eder. Sizin buna (gecenin tümünde yahut çoğunda ibadete) gücünüzün yetmeyeceğini bildi de sizi başışladı (yükünüzü hafifletti.) Artık, Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun. Allah, içinde hastaların bulunacağını, bir kısmınızın Allah'ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünde dolaşacağını, diğer bir kısmınızın ise Allah yolunda çarpışacağını bilmektedir. O hâlde, Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun.”* el-Müzzemmil 73/20.

kolayınıza geleni okuyun. Allah, içinde hastaların bulunacağını, bir kısmınızın Allah'ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünde dolaşacağını, diğer bir kısmınızın ise Allah yolunda çarpışacağını bilmektedir. O hâlde, Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun."⁶¹ şeklindeki âyetin işareti ile ilâhî iradenin insanların durumlarını ve hayat şartlarını dikkate alarak bazı kolaylıklar sağladığı görülmektedir. Gece vaktinin okuma, anlama, değerlendirme ve bir şeyin hakikatine varmak için derin düşünme ve anlama faaliyetlerini gerçekleştirmede çok önemli olduğunu Kur'an'dan öğrenmekteyiz.⁶² Aynı şekilde "Şüphesiz gece vakti etki ve uyum yönünden daha uygun ve sözün zihne yerleşmesi bakımından daha elverişlidir."⁶³ Bu vakitte icra edilecek okuma eyleminin nasıl yapılacağını da şu âyet ele almıştır: "Biz Kur'an'ı, insanlara dura dura okuyasın diye âyet âyet ayırdık ve onu peyderpey indirdik."⁶⁴ İbn Abbas, âyette geçen فَرَقْنَاهُ lafzının "bir şeyi diğer bir şeyin ardına yerleştirme, onun peşi sıra getirme" anlamına geldiğini belirtmiştir. Buna delil olarak "İnsanlara yavaş yavaş okuyasın, tilavetinde acele etmeden okuma şeklinde tefsir etmiştir."⁶⁵ bu âyeti zikretmiştir.⁶⁶ Allah, Kur'an'ın inzal sürecinde aceleye yer vermediği gibi, onun okunmasında ve anlaşılmasında da aceleciliğe yer vermemiştir.⁶⁷ Kur'an'ın gece nazil olması, gece namazının ve dolayısıyla gece okuyuşunun emredilmiş olması dikkate alındığında, insanın bedensel ve psikolojik durumunun da bu vakitlerde ilâhî vahyi okumaya ve anlamaya daha uygun olduğu söylenebilir. Yarattığı kulunu herkesten daha iyi tanıyan Yüce Allah, kendi kitabının ne zaman daha iyi anlaşılacağını da en iyi bilendir. İlk Müslümanların her tür dünyalığı ellerinin tersiyle itmesinin arka planında böyle bir ilâhî eğitimden geçmiş olmaları yatar. Bu gece kıyamını namazla sınırlandırmak, verilmek istenen mesajın eksik anlaşılmasına neden olur. Bu âyetler her ne kadar gece namazını emreder bir içerikle gelmişse de⁶⁸ burada ilâhî vahyin okunup anlaşılması için en münasip zamanı öğretme amacı-

⁶¹ el-Müzzemmil 73/20.

⁶² "Gecenin bir kısmında ve secdelerin ardından da O'nu tespih et." Kâf 50/40. "Gecenin bir kısmında ve yıldızların batışı sırasında O'nu tespih et." et-Tûr 52/49. "Gecenin bir kısmında O'na secde et; geceleyin de O'nu uzun uzadıya tespih et." el-İnsân 76/26.

⁶³ el-Müzzemmil 73/6.

⁶⁴ el-İsrâ 17/106.

⁶⁵ el-İsrâ 17/106.

⁶⁶ Taberî, *el-Câmiu'l-beyân*, 17/573.

⁶⁷ "(Ey Muhammed!) Onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kımlatma." el-Kıyâmet 75/16.

⁶⁸ Taberî, *el-Câmiu'l-beyân*, 23/ 679; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8/ 249.

na matuf ilâhî bir yönlendirme olduğu söylenebilir. Çünkü namaz kılarken âyetleri üzerinde dura dura, sindire sindire, anlaya anlaya, kalbimize yedire yedire okumamız istenmektedir.⁶⁹

Gece belli bir vakit geçtikten sonra insanın dünyevî, nefsânî ve çevresel etkenlerin tesirinden soyutlanarak Kur'an'ı anlamaya çalışması daha kolaydır. Bu nedenle Yüce Allah, ilk nesli peygamberin rehberliğinde bu şekilde eğitmiştir. Ancak bu nesilden sonra gelen Müslümanlar, aynı eğitimi ideal anlamda sürdürmedikleri veya önemsemedikleri için ilk nesil kadar Kur'an'ın feyzinden ve bereketinden istifade edememişlerdir. Tekrardan Müslümanların aynı olgunlukta ve değerde yeryüzünün öznesi olmaları için bu ilâhî terbiyeden geçmeleri elzemdir.

Nitekim ilâhî rızaya mazhar olmanın önemli işaretlerinden birisinin de bu ibadet olduğunu“(Bu adam mı,) yoksa âhiret kaygısıyla ve rabbinin rahmetine nâil olma ümidiyle gece vakitlerinde secde ederek, ayakta durarak kendini ibadete veren kişi mi (daha iyi)? De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu ancak akıl, iz'an sahipleri bunu anlar.”⁷⁰ âyetinden öğrenmekteyiz. Bu eylemi gerçekleştiren insanların Allah tarafından bu âyette “bilenler” olarak vasıflandırılması da tesadüf değildir. Gece okuyuşu ile okuma/anlama arasındaki sıkı ilişkiye işaret ettiği söylenebilir. Nitekim “İşte biz, insanlara bu misalleri anlatıyoruz ama bunların hikmetini gerçek bilgi sahibi olanlardan başkası kavrayamaz.”⁷¹ âyeti, Rablerinin huzurunda kıyam edenleri ilim sahipleri olarak niteler. İnsan gece vakitlerinde ilâhî huzura gelmek için çabalar da Kur'an kıraatıyla divana durursa idraki ziyadeleşir. İdrak onu daha çok kulluk yapmaya ve günahlardan uzak durmaya yönlendirir. Bu arınma ve takva hali, kendisini yeniden yegâne huzur bulduğu yere, Rabbinin huzuruna çeker. Böylelikle oluşan hayır döngüsü onun hayatının sürekli deveran eden bir parçası olur.

1.3. Hz. Musa'ya İlk Vahyin Gece Vakti İndirilmiş Olması

Hayat kitabımız Kur'an-ı Kerim gece nazil olmaya başladığı gibi diğer semavî kitaplar da gece vakti nazil olmaya başlamıştır. Her ne kadar Allah (c.c.) diğer ilâhî kitapların tamamının bu şekilde nazil olduğunu haber vermemişse de Kur'an-ı Kerim'de bu konuyu aydınlatacak işaretler bulunur.

⁶⁹ el-Müzzemmil 73/4; el-Furkân 25/32.

⁷⁰ ez-Zümer 39/9.

⁷¹ el-Ankebût 29/43.

Hz. Musa'ya ilâhî vahyin gelişini anlatan “*Hani bir ateş görmüştü de ailesine, “Siz burada kalın, ben bir ateş gördüm (oraya gidiyorum). Umarım ondan size bir kor ateş getiririm, yahut ateşin başında, yol gösterecek birini bulurum” demişti.*”⁷² âyeti ile onu tamamlar içeriğe sahip olan “*Ateşin yanına varınca, ona şöyle seslenildi: “Ey Mûsâ! Şüphesiz yok ki, ben senin Rabbinim. Hemen ayakkabılarını çıkar. Çünkü sen mukaddes vadi Tuvâ'dasın.”*”⁷³ ve “*Rabbi ona kutsal vadi Tuvâ'da şöyle seslenmişti:*”⁷⁴ âyetleri birlikte düşünüldüğünde Hz. Musa'ya ilâhî vahyin ıssız bir mekânda ve gece vakti nazil olduğu söylenebilir.⁷⁵

Kur'ân'ın gece vakti ve hiç kimsenin olmadığı bir mağarada indirilmiş olması, Hz. Peygamber'in hazır bulunuşluk seviyesinin dikkate alındığını gösterir. Çünkü vahyin ulvi bir ağırlığı vardır, ruhen ve bedenen onu almaya hazır olmak gerekir. Hele ki vahiy gibi özel bir iletişime ilk kez muhatap olacak ve daha önce bunu deneyimlememiş birinin, etrafında dikkatini dağıtacak başka insan ve faktörlerin bulunduğu bir ortamda bunu becerebilmesi beklenemez. Bu durumu yağmurla toprak arasındaki ilişkiye benzetmek mümkündür. Toprak ne kadar verimli olursa olsun mevsiminde suyunu almazsa ondan istenen verim alınmaz. Yağmura gelince doğru toprağa ve doğru zamanda yağmazsa ne kadar yağarsa yağsın ondan istifade edilemez. Vahyin, peygamberler manevi bir olgunluğa eriştikten sonra ve yanlarında kimseler yokken inmesi de bu iletişimden mümkün olan en yüksek verimin alınmasının gözetildiğini gösterir. Aynı şey o vahyi sonradan okuyanlar için de geçerlidir. Rableriyle baş başa kaldıkları gece vakitleri, O'nun mesajlarını daha derinden düşünmelerini sağlayacaktır. Yüce Al-

⁷² Tâhâ 20/10.

⁷³ Tâhâ 20/11-12.

⁷⁴ en-Nâziât 79/16.

⁷⁵ Hz. Muhammed'e vahyini inzal etmek için Hirâ mağarasını ve gece vaktini tercih eden meşîet-i ilâhî, Hz. Musa için de Tuva vadisini ve gece vaktini münasip görmüştür. Üstelik o anda ailesiyle birlikte olan Hz. Musa ailesinden uzaklaştırılmış, Rabbiyle arasında geçen konuşmaları kimsenin duymaması sağlanmıştır. Dikkat edilirse her iki yer de insanlardan uzak, ıssız ve gece vakti tercih edilmiştir. “*Mûsâ'ya otuz gece süre belirledik, buna on (gece) daha kattık. Böylece Rabbinin belirlediği vakit kırk geceye tamamlandı. Mûsâ, kardeşi Hârûn'a, “Kavmim arasında benim yerime geç ve yapıcı ol. Sakın bozquncuların yoluna uyma” dedi.*” “*Mûsâ, belirlediğimiz yere (Tûr'a) gelip Rabbi de ona konuşunca, “Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım” dedi. Allah da, “Beni (dünyada) katiyen göremezsin. Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin.” dedi. Rabbi, dağa tecelli edince[228] onu darmadağın ediverdi. Mûsâ da baygın düştü. Ayılınca, “Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah'ım! Sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim” dedi.*” el-A'râf 7/142-143.

lah'ın vahyini tüm peygamberlerine bu şekilde inzal etmesi hikmetlerden hali değildir. “Çünkü bu saatlerde manevî ve ruhanî gerçeklerle derinden ve dolaysız bir temas sağlanır. Dilde tekrarlanan temalar akıl ve kalbe nüfuz eder, insanın duyu organlarıyla idrak melekeleri arasında tam bir uyum meydana gelir. Böylece yüce ve aşkın değerleri anlama ve algılama yeteneği artar.”⁷⁶ Sahabe nesli her âyetin muhatabı bizzat kendisiymiş gibi âyetleri dikkatle okumaya ve anlamaya çalışmış, anlamadıklarını Hz. Peygamber'e sormuş, on âyeti iyice öğrenip hayatına tatbik etmeden diğer âyetlere geçmemiştir. Bu sayede Kur'an cahiliye toplumundan Asr-ı Saadet toplumunu inşa edebilmiştir.

1.4. Önceki Ümmetlerde Gece Kıyamının Varlığı

Yüce Allah insanı yarattığı gibi onu en iyi tanıyan da yine kendisidir.⁷⁷ İnsanın istenilen olgunluğa ulaşması için gerekli olan terbiye metodunu da en iyi belirleyen kendisidir.⁷⁸ İnsanın erdem yolculuğuna ulaşması için hangi safhalardan geçtiğini⁷⁹ ve nefsinin ona neler fısıldadığını en iyi bilen de kendisidir.⁸⁰ İnsanın nefis⁸¹ ve şeytan⁸² gibi iki azılı düşmanla çevrili olmasından dolayı çok güçlü bir iradeye sahip olması gerekir. İrade eğitimi ise ancak Allah'ın tayin ettiği ibadetler programına gereği gibi sarılmakla gerçekleşir. Bundan dolayı ilk insandan bugüne kadar Yüce Allah'ın gece vakitlerinde insanları kendi huzuruna çağırıldığını söyleyebiliriz. Kur'an-ı Kerim'de bununla ilgili olarak; “Onların (Kitap ehlinin) hepsi bir değildir. Kitap ehli içinde, gece saatlerinde ayakta duran, secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okuyan bir topluluk da vardır.”⁸³ buyrulur. Kitap ehlinin tamamının aynı olmadığı; içlerinde adaletli, istikamet üzere bir yaşam süren ve gecelerini ilâhî kitabı okumakla geçirenlerin var oldukları, kıyama durdukları,⁸⁴ secde ettikleri⁸⁵

⁷⁶ İbrahim Halil Karşlı, *Kur'an'ı Anlamaya Giriş*, (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 146.

⁷⁷ “Yaratan bilmez mi? O, en gizli şeyleri bilir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır.” el-Mülk 67/14.

⁷⁸ “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.” ez-Zâriyât 51/56.

⁷⁹ Abese 80/18-20.

⁸⁰ “Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız.” Kâf 50/16.

⁸¹ “Kendi nefsinin arzusunu kendisine ilâh edineni gördün mü? Ona sen mi vekil olacaksın?” el-Furkân 25/43.

⁸² “Ey Âdemoğulları! Ben, size, şeytana kulluk etmeyin. Çünkü o, sizin için apaçık bir düşmandır” Yâsîn 36/60.

⁸³ Âl-i İmrân 3/113.

⁸⁴ eş-Şa'râvî, *Tefsiru's-Şa'râvî*, 3/1698.

ve işlerini en güzel şekilde yerine getirdikleri haber verilir.⁸⁶ Önceki kitap ehlinin içerisinde de gece kıyamını ve okuyuşunu gerçekleştiren insanların var olması bu ibadetin semavî dinlerin tamamında var olduğunu göstermektedir. Bu konudaki ilâhî eğitim metodu evrenseldir. Çünkü insanların tamamı benzer duygu, düşünce ve eğilimlere sahiptir. Bu da onların terbiyesinde benzer eğitim metodlarının uygulanmasını beraberinde getirmiştir.

1.5. Kur'ân'da Gecenin Dinlenme Vakti Olarak Zikredilmesi

Kur'ân-ı Kerim'de bazı âyetler insanları gece vakti ilâhî huzura çağırırken diğer bir kısım âyetler ise gecenin bir dinlenme vakti olduğunu zikretmektedir.⁸⁷ Burada dile getirilen hakikatlerin herhangi bir tezat teşkil etmediğini Kur'ân'ın farklı âyetlerinin değerlendirmelerine bakarak ele almaya çalışacağız.

Kur'ân-ı Kerim kıyamete kadar gelecek insanların hayat şartlarını dikkate alarak indirilmiş bir kitaptır. İnsanları dünya ve ahiret saadetine çağırmasıdır. Bu çağırısını yaparken insanlar arası farklılıkları da dikkate almıştır.⁸⁸ Bu farklılıkların dünya hayatının idame edilmesi için gerekli olduğunu da yine Kur'ân'dan öğreniyoruz.⁸⁹ Bu farklılıkların bir neticesi olarak her insan kendinde var olan bu kabiliyetler istikametinde bir meşgale edinmekte ve bu alandaki yetenekleriyle temeyyüz etmektedir.

*O, geceyi size bir örtü, uykuyu istirahat zamanı ve gündüzü de hareket ve çalışma vakti yapandır.*⁹⁰ Uykuyu bedenlerin rahatlaması, azaların dinlenmesi için var etmiştir.⁹¹ Bu dinlenme vaktini Allah'ın dostları, Allah'ın veli kulları,⁹² muhlis kulları,⁹³ ilim sahipleri⁹⁴ ve Allah'a karşı haşyet içerisinde⁹⁵ olanların daha dar tutmalarının talep edildiğini söylemek mümkündür.

⁸⁵ es-Sâ'dî, *Teysirü'l-Kerimi'r-Rahman fi Tefsiri Kelami'l-Mennan*, 1/143.

⁸⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1/402.

⁸⁷ "O, geceyi size bir örtü, uykuyu istirahat zamanı ve gündüzü de hareket ve çalışma vakti yapandır." el-Furkân 25/47.

⁸⁸ "O, sizi yeryüzünde halifeler (oraya hâkim kimseler) yapan, size verdiği nimetler konusunda sizi sınamak için bazınızı bazınıza derece derece üstün kılandır." el-En'âm 3/165. "Bir kısmı diğerini istihdam etsin diye kimini kiminden derecelerle üstün kıldık." ez-Zuhruf, 43/32.

⁸⁹ ez-Zuhruf 43/32.

⁹⁰ el-Furkân 25/47.

⁹¹ Taberî, *el-Câmiu'l-beyân*, 19/278.

⁹² Yûnus 10/ 62.

⁹³ es-Sâffât 37/40-73-128-160-169.

⁹⁴ el-Ankebût 29/43.

⁹⁵ el-Mü'minûn 23/57; Kâf 50/33.

Allah'ın rızasını ve memnuniyetini talep edenler kendilerine verilen ömür nimetini daha verimli kullanmak durumundadırlar. Bundan dolayı gündüz vakitlerinde dünyalık işlerini ifa ederken gece vakitlerinde de Kur'an'ın âyetlerini anlama ve ilâhî huzurda secdeye varmaya çalışırlar.

Nitekim gece vakti sıcak yataklarını terk edip ilâhî huzurda duranların ilim sahibi insanlar olduğu,⁹⁶ Allah'ın mesajlarını ancak ilim sahipleri ve ilimde derinleşmiş olanların gereği gibi düşünüp anlayabilecekleri⁹⁷ âyetlerle haber verilmiştir. Bunlar ilâhî ikramlara mazhar olan sâlih kullardır.⁹⁸ Bu zikredilen vasıflara sahip olanlar, toplum için gerekli olan iyilik mayasını bünyesinde barındıranlardır. Her toplumda böylesi kulların bulunması Yüce Allah tarafından da emredilmiştir: *“Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır.”*⁹⁹ Toplumdaki tüm inananların aynı oranda Allah'a kulluk etmeleri beklenebilir. Her insan imanının gücü oranında Allah'a kulluk etmektedir. İnsan Allah'a ve onun emirlerine ne kadar vakıf olursa ibadetlerinin niteliği ve hazzı da o oranda artar.

*“Yine geceleyin ve gündüzün uyuyabilmeniz ve O'nun lütfundan (payınıza düşeni) arayabilmeniz de O'nun kudret delillerinden biridir: Şüphesiz bunda da (varlığın) sesine kulak veren herkesin alacağı bir ders mutlaka vardır.”*¹⁰⁰ âyetinde leff-ü neşr sanatıyla uyku için gecenin, çalışma için de gündüzün yaratıldığı bildirilmiştir. Ancak bu âyet tüm gecenin sadece dinlenmek için geçirileceği şeklinde anlaşılır.¹⁰¹

Allah'ın rızasına ve onun ebedî âlemdeki nimetlerine talip olanların, halifelik vazifesini hakkıyla yerine getiren müminlerin gece dinlenme sürelerinin daha kısa sürdüğü tecrübeyle sabittir. Namaz, tesbîhat, tefekkür, dua, tevbe gibi gece ibadetlerinin tamamı kişiyi eğitmeye, terbiye etmeye dönüktür. Aynı şekilde insanın iradesini bilemeye konu olan tüm çağruların asıl gayesi, insanı, kendisini çevreleyen nefsânî, şehvanî, şeytanî ve diğer içgüdülerin

⁹⁶ ez-Zümer 39/9.

⁹⁷ *“İşte bu temsilci biz insanlar için getiriyoruz. Onları ancak bilgiler düşünüp anlarlar.”*el-Ankebût 29/43; Âl-i İmrân 3/7.

⁹⁸ *“Bilesiniz ki, Allah'ın dostlarına hiçbir korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de.”*Yûnus 10/62.

⁹⁹ Âl-i İmrân 3/106

¹⁰⁰ er-Rûm 30/23.

¹⁰¹ eş-Şa'râvî, *Tefsiru's-Şa'râvî*, 16/10116.

esaretinden kurtarmaktır. İnsan bu zikredilen unsurların etkisinden kurtulmadan, istenilen şekilde Rabbine kulluk edemez, nefisini arındıramaz.

1.6. Kadir Gecesinde Değeri ve Önemi

Kur'ân-ı Kerim nazil olduğu yere, zamana ve nazil olduğu insana değer katmıştır. Mekke şehrinde nazil olmaya başlayan Kur'ân, bu şehre Ümmü'l-kurâ/shehirlerin anası olma vasfını kazandırmıştır.¹⁰² İnsanlığın ilk mabedi olan Kâ'be'yi barındırmasından dolayı ilâhî övgüye mazhar olan¹⁰³ Mekke, Kur'ân ile insanlığın son kiblesi olma vasfını da kazanınca değerine değer katmıştır. Yine Kur'ân, Ramazan ayında¹⁰⁴ nazil olmakla bu ayı on bir ayın sultanı kılmıştır.¹⁰⁵ Kadir gecesinde¹⁰⁶ indirilmeye başlaması, bu geceyi bin aydan daha değerli ve kıymetli yapmıştır.¹⁰⁷ Hz. Muhammed'e nazil olmakla O'nu âlemlere rahmet seviyesine yükseltmiştir.¹⁰⁸ Bu ilâhî vahiy kendisiyle ilintili olan zaman, mekân ve insana kıymet kattığı gibi kıyamete kadar kendisiyle amel edenlerin kıymetini artırmaya da devam edecektir. Allah'ın âyetlerinin okunduğu camiler, Kur'ân ilimlerinin tedris edildiği medreseler, bu işi icra eden ilim ehl-i insanlar her daim bu değerden nasiplenmişlerdir.

“Apaçık olan Kitab'a andolsun ki, biz onu mübarek bir gecede indirdik. Şüphesiz biz insanları uyarmaktayız.”¹⁰⁹ ve “Katımızdan bir emirle her hikmetli iş o gecede ayırt edilir.”¹¹⁰ âyetlerinde işaret edilen gecenin Kadir gecesi olduğu, bunun yanı sıra bu gecede bir sene boyunca vuku bulacak rızık ve musibetlerin taksim

¹⁰² “İşte bu (Kur'an) da, bereket kaynağı, kendinden öncekileri (ilâhî kitapları) tasdik eden ve şehirler anasını (Mekke'yi) ve bütün çevresini (tüm insanlığı) uyarasın diye indirdiğimiz bir kitaptır.” el-En'âm 6/92; “Böylece şehirlerin anası olan Mekke'de ve çevresinde bulunanları uyarman, şüphe götürmeyen toplanma günü ile uyarman için sana Arapça okunan bir Kitap vahyettik” eş-Şûrâ 42/7.

¹⁰³ “Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi, elbette Mekke'de, âlemlere rahmet ve hidâyet kaynağı olarak kurulan Kâ'be'dir.” Al-i İmrân 3/96.

¹⁰⁴ el-Bakara 2/185.

¹⁰⁵ el-Bakara 2/185.

¹⁰⁶ el-Kadr 97/1.

¹⁰⁷ “Kadir gecesi bin aydan daha hayırlıdır.” el-Kadr 97/3.

¹⁰⁸ “(Ey Muhammed!) Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.” el-Enbiyâ 21/107.

¹⁰⁹ ed-Duhân 44/3. İslâm bilginlerinin çoğunluğuna göre, âyette sözü edilen mübarek gece Kadir Gecesi'dir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'in indirilmeye başladığı gecenin Kadir Gecesi olduğu Bakara sûresinin 185. âyetinde işaret yoluyla ve Kadir sûresinin 1. âyetinde açıkça belirtilmiştir. “(O sayılı günler), insanlar için bir hidâyet rehberi, doğru yolun ve hak ile batılı birbirinden ayırmanın apaçık delilleri olarak Kur'an'ın kendisinde indirildiği Ramazan ayıdır.” el-Bakara 2/185.

¹¹⁰ ed-Duhân 44/3

edildiği, Allah'ın dilediğini takdim ettiğini/öne aldığı dilediğini de tehir ettiğini/geriye bıraktığı -istisnaları olmakla birlikte- genel kabul görmüş bir gerçektir. Aynı şekilde bu gece Allah'ın dilediği şeyleri sildiği ve dilediğini de sabit bıraktığı bir gecedir.¹¹¹ İnsanların ihtiyaç duyduğu dinî ve dünyevî işler bu gecede düzenlenir.¹¹² Beyzâvî gibi bazı isimler bu âyetlerde bahsi geçen gecenin Beraat gecesi olduğu ihtimalinden söz ederlerse¹¹³ de nihâyetinde ulaşılan sonuç Kur'an'ın mübarek bir gecede nazil olduğudur. Mübarek bir kitap olan Kur'an, içinde indiği geceye de kendi bereketiyle değer katmış, onu kıymetlendirmiştir. Tüm âyetlerin vurguladığı temel esas Kur'an ile gece arasında kopmaz bir bağ olduğudur.

Burada dikkat çekmemiz gereken bir başka husus ise Allah'ın bu gecenin hikmetlerini ve kadr u kıymetini ifâde etmek için müstakil bir sûre inzal etmiş olmasıdır. Kadir sûresi olarak anılan sûrede, bu şerefli gecede bir kısım ilâhî ikramların meydana geldiği haber verilmektedir.¹¹⁴ Bu gece iman ve küfür ehlinin karşı karşıya geldiği, hak ve batılın bir birinden ayrıldığı, Allah'ın taraftarlarının şeytanın taraftarlarına galip geldiği gecedir.¹¹⁵

Kur'an ile gece arasında çok sıkı bir ilişki olduğu âyetlerin delaleti ile sabittir. Allah Resulü'nün İslam'dan önce Hira mağarasında inzivaya çekilmesi ve İslâm geldikten sonra da Ramazan aylarında itikâf yapması da bu konu ek-seninde değerlendirilebilir.

Sonuç

Buraya kadar aktarılan bilgilerden Kur'an'ın anlaşılmasında gece vaktinin müstesna bir yerinin olduğu üzerinde duruldu. Yüce Allah çeşitli vesilelerle hem Hz. Peygamber'i hem de onu takip eden sahabe neslini bu vakitleri değerlendirmeye davet etmiştir. Zaman içinde bu evrensel ve kapsayıcı ilâhî çağrı, gece namazı şeklinde daha dar bir anlam alanıyla sınırlı kalmıştır.

Bilindiği üzere peygamberler kendilerine verilen kitapları en üst düzeyde anlamanın yol ve yöntemlerini insanlara tebliğ etmişlerdir. Yüce Allah bu

¹¹¹ Taberî, *el-Câmiu'l-beyân*, 16/480.

¹¹² er-Razî, *Mefatihü'l-gayb*, XXVII/ 651.

¹¹³ el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 5/99.

¹¹⁴ el-Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 30/206.

¹¹⁵ el-Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 30/207.

kitapları peygamberlerine inzal ederken birbirine benzer zaman ve mekân unsurlarını tercih etmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in ve önceki kitapların gece vakti ve ıssız yerlerde nazil olması onun mesajlarının istenilen şekilde anlaşılmasında gece vaktinin önemine işaret eder. Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in ve ona tabi olan ilk Müslümanların gece ibadeti yapmakla sorumlu tutulmuş olmaları bu istisna vaktin okuma, anlama ve değerlendirme faaliyetleri için çok önemli olduğunu gösterir. Gündüz vakti insanın dikkatini dağıtan, istenilen şekilde odaklanmasını engelleyen birçok unsur vardır. Bundan dolayı gece vaktinin tercih edildiğini söylemek mümkündür.

Gecenin karanlık, sessiz ve sakin olması, insanın dış uyarııcılardan soyutlanmış olması bu vaktin tercih edilmesinde etkili olan unsurlardandır. Bunun yanı sıra insanın bedensel ve ruhsal yapısının istenilen kıvama gelmesinde ve anlama yetilerini en üst düzeyde kullanmasında da gece vaktinin önemli olduğunu söyleyebiliriz.

Kur'ân'ın gece vakti nazil olması, nazil olduğu gecenin kıymetini ifâde eden müstakil bir sûrenin nazil olması, önceki vahiylerin de gece vakti inzal olmaya başlaması, önceki ümmetlerden de insanların bu ibadeti yerine getirdiklerinin zikredilmesi, Kur'ân'ın muhtelif âyetlerinde bu vaktin önemine yapılan vurgular ve bu vakti değerlendiren müminlerin Allah katındaki üstün konumlarına yapılan övgüler, bu vaktin ilâhî vahyi anlamak için seçilmiş özel bir zaman dilimi olduğunu göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerim gece vakti nazil olduğu gibi onun evrensel hükümlerinin de en ideal anlamda gece vakti anlaşılabilirliğini söylemek mümkündür. Hz. Peygamber ve ilk inananlar da gece ibadeti ile bu gayeyi yerine getirmeye çalışmışlardır.

Kaynakça

Baş, Erdoğan. "Kur'an'ın Zamanın Yarısı Olan Geceye Yüklediği Anlam".

Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu. ed. Bilal Kuşpınar 41/ 41-51 İstanbul: Bilir Matbaacılık Kâğıt Ürünleri ve Kırtasiye Malzemeleri San. 08-11 Ekim, 2015.

Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah el-. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşî. Beyrut: Dâru'l-İhyai't-Turâsi'l-Arabî,1418/1997.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahihu'l-buhârî*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İbn Kesir, 1408/1987.

- Elbânî, Muhammed Nasreddin. *Sahihu've'd-Daifü Süneni Tirmizi*. İskenderiye: Bernamicu Menzumu't-Tahkikatu'l-Hadis, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Tusî el-. *İhyâü' ulûmi'd-din*. Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İsmail. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Sami b. Muhammed Selam. y.y.:Dâru't-Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tavzi, 1420/1999.
- Karşlı, İbrahim Halil. *Kur'ân'ı Anlamaya Giriş*. Ankara: DİB Yayınları, 2020.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafa el-. *Tefsîrü'l-Merâğî*. Mısır: Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî, 1366/1946.
- Razî, Ebû Abdullah Hasan b. Hüseyin et-Teymî er-. *Mefatihü'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1420/1999.
- Sâ'dî, Abdurrahman b. Nasır b. Abdullah es-. *Teysirü'l-Kerimi'r-Rahman fi Tefsiri Kelami'l-Mennan*. thk. Abdurrahman b. Mu'âlâ, y.y.: Müessesetü'l-Risale, 1421/2000.
- Şa'râvî, Muhammed Mütevellî eş-. *Tefsiru's-Şa'râvî*. y.y.: Metabi' Ehbar el-Yevm, 1418/1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vili ayî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2000.
- Tok, Fatih "Kur'ân'da Geceye Dair Kavramlar ve Eylemler". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 24/1 (Haziran, 2020), 141-165.
- Zemâşerî, Ebû'l-Kâsım el-Hârizmî ez-. *el-Keşşaf*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1407/1986.